

ISSN 1999-4214

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 4/2021

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2021

Нур-Султан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
филология ғылымдарының кандидаты, доцент Еуразия гуманитарлық институты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Философия докторы (PhD), доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** ф.ғ.д., проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** ф.ғ.д., проф., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** ф.ғ.д., проф., Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** ф.ғ.к., доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** ф.ғ.д., проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** ф.ғ.к., қауымдас. проф А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** ф.ғ.д., проф. Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** ф.ғ.д., проф., Алишер Навои атынд. Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ф.ғ.д., проф. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрысжан Л.Ә.** ф.ғ.д., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** ф.ғ.д., проф., Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** ф.ғ.д., профессор Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген № 1854-Ж 27.03.2001

Басуға 15.12.2021ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 86

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-
Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** д.ф.н., проф., университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** д.ф.н., проф., Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** к.ф.н., доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** д.ф.н., проф., КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** д.ф.н., проф., Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** д.ф.н., проф., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курысжан Л.А.** д.ф.н., проф., Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** д.ф.н., проф., Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** д.ф.н., проф., Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан № 1854-Ж 27.03.2001.
Подписано в печать 15.12.2021ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ №86
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Aktayeva K. D.Ph.Sc., Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan,
Poland
Absadyk A.A. D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after
A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N. D.Ph.Sc., Professor, North-Caucasus Federal University,
Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А. C.Ph.Sc., Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey,
Kazakhstan
Yermekova T.N. D.Ph.Sc., Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University.
Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K. D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after
A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K. D.Ph.Sc., Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M. D.Ph.Sc., Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D. D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kartayeva A.M. D.Ph.Sc., Professor, East Kazakhstan University named after S.
Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan
Kuryszhan L.A. D.Ph.Sc., Professor, Hankulc University of Foreign Languages, Seul,
South Korea
Oner M. D.Ph.Sc., Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V. D.Ph.Sc., Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S. D.Ph.Sc., Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № 1854-Ж 27.03.2001.

Signed for printing 15.12.2021 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 86

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АЮПОВА Г.К., ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ «ҚАРА
БАЛМАГАМБЕТОВА Ж.Т. ШАҢЫРАҚ» ДОМ В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ
МИРА6

ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ. Ә. НҮРПЕЙІСОВТИҢ «ҚАН МЕН ТЕР»
ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ «СӨЙЛЕЙТІН» КІСІ ЕСІМДЕРІ14

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М. ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ МЕКЕНШАҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ20

БАЛТОҒАЕВА Ж.Е. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ӨМІРМӘНДІК
КӨРКЕМ ОЙДЫҢ (ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМНІҢ)
ҚАЛЫПТАСУЫ26

МҰСАЛЫ Л., АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ
ДАУТОВА Б. КОНЦЕПТІЛЕРІ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ.....35

МҰСАЛЫ Л. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ СИМВОЛИСТ
АҚЫНДАР43

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

ҚҰТТЫМҰРАТОВА Ғ. Б. Ғ. АЛТЫНСАРИННИҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МЕКТЕПТЕР53

АЗАТБАҚЫТ А.А., М. ӘУЕЗОВТИҢ ӘНГІМЕ-ПОВЕСТЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ... 63
КАРТАЕВА А.М.

САРЕКЕНОВА Қ.Қ. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША
ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМДІ ИГЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ71

Л. МҰСАЛЫ¹

Б. ДАУТОВА²

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
(E-mail: mj_laila@mail.ru, Dautova.bibigul1979@gmail.com)

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ КОНЦЕПТІЛЕРІ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының өлеңдеріндегі уақыт концептілері және оның көркемдік қызметі туралы сөз болады. Әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселенің бірі ретінде уақыт пен кеңістікке байланысты ерекшеліктер әлем әдебиетінде де, төл әдебиетімізде де жиі кездесіп жатады.

Данышпан ақын Абай поэзиясынан уақыт ұғымын беретін, бейнелейтін әрқилы сөздерді, сөз-концептілерді кездестіреміз. Уақыт концепциясы арқылы арқылы автордың идеясы, оның өмір сүрген кезеңінің жағдайы, тарихи хронотоптың функционалды-семантикалық ерекшеліктерінің берілуіне назар аударылады. Ақын лирикаларында көрініс табатын хронотоптардың көркемдік ерекшеліктері талданып, ең бастысы уақыт ұғымын беретін концептілер талданады. Белгілі категорияларды талдау арқылы әдеби туындыны, автордың идеясын, сюжетін, мәні мен мазмұнын тереңірек және толық түсінуге мүмкіндік береді.

Уақыт концептісі және оның көркемдік қызметін ақынның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңіндегі адам өмірінің жастықтан кейінгі кемелдену кезеңін бейнелейді. Өлеңдегі «қарт», «қарттық», «қартаю» тағы басқа сөздер бұл кезеңнің концепттік өрісін құрайды. Авторлар осы сөздердің өлең контексіндегі семантикалық-стилистикалық қызметіне талдау жасайды.

Түйін сөздер: уақыт, поэзия, лирика, уақыт, кеңістік, концепт, тарихи кезең.

Кіріспе. Әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселенің бірі ретінде уақыт пен кеңістікке байланысты ерекшеліктер әлем әдебиетінде де, төл әдебиетімізде де жиі кездесіп жатады. Данышпан ақын Абай поэзиясынан уақыт ұғымын беретін, бейнелейтін әрқилы сөздерді, сөз-концептілерді кездестіреміз. Уақыт концепциясы арқылы арқылы автордың идеясы, оның өмір сүрген кезеңінің жағдайы, тарихи хронотоптың функционалды-семантикалық ерекшеліктерінің берілуіне назар аударылады. Көркем әдебиеттегі уақыт көркем мәтіннің ерекшелігімен, автордың ниетімен байланысты белгілі бір қасиеттерге ие. Мәтіндегі уақыт нақты анықталған немесе өте бұлдыр шекараларға ие болуы мүмкін (оқиғалар, мысалы, ондаған жылдар, бір жыл, бірнеше күн болуы мүмкін), олар жұмыста көрсетілуі мүмкін немесе, керісінше, тарихи уақытқа немесе уақытқа қатысты емес, оны автор шартты түрде орнатады.

Мәтіннің семантикалық құрылымының әмбебап компоненттерінің бірі – көркемдік уақыт. Ол оқиғалардың арақатынасын, олардың арасындағы ассоциативті, себептік және психологиялық байланыстарды бейнелейді, сюжетті дамыту барысында құрылған оқиғалардың күрделі сериясын жасайды. Әдеби мәтін күнделікті мәтіннен спикердің қиял әлемін құрып, оқырманға эстетикалық әсер ететіндігімен ерекшеленеді.

Көркем уақыт жүйелі. Уақыттың бұл қасиеті шығарманың эстетикалық нақтылығын, оның ішкі әлемін ұйымдастыруда, сонымен бірге автордың тұжырымдамасын, оның қоршаған шындықты қабылдауымен, оның әлемнің бейнесін көрсетумен байланысты. Шығарманың имманентті қасиеті ретіндегі уақыт пен оқырман уақыты деп санауға болатын мәтін ағымының уақыты арасындағы уақытты ажырата білу керек; осылайша, көркем мәтінді қарастыру барысында біз «жұмыс уақыты – оқырман уақыты» антиномиясымен

айналысамыз. Уақыттың өзі гетерогенді болуы мүмкін: уақыттық үзілістердің нәтижесінде орталық оқиғалардың бөлінуі, суреттелген уақыт қысылып, қысқарып, бір уақытта сипатталған кезде оны созуға болады. Көркем шығармадағы уақыт қайтымсыздан қайтымдыға ауысады, уақыт курсоры автордың сөйлеу шеңберіндегі көркемдік кеңістік арқылы еркін қозғалу мүмкіндігіне ие болады, бұл автордың бейнеленген әлемді қабылдаудағы жеке көзқарасын көрсетеді. Тіршіліктің объективті курсоры бейнелеудің субъективті курсорына немесе эстетикалық қайта құру курсорына айналады [1, 89].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында сипаттама, салыстырмалы және салғастырмалы талдау әдістері қолданылды.

Көркем шығармада уақыт көп өлшемді болуы мүмкін. Көркем уақыттың бұл қасиеті, біріншіден, авторы бар және оқырманның қатысуын, екіншіден, шекаралары: басталуы мен аяқталуы болатын әдеби шығарманың табиғатымен байланысты. Осылайша, мәтінде екі уақыт осьтері пайда болады – «оқиғаларды баяндау осі» және «сипатталған оқиғалар осі». Оның үстіне, «баяндаудың осі» бір өлшемді, ал «сипатталған оқиғалар осі» көп өлшемді. Осы «осьтердің» арақатынасы көркем уақыттың көпөлшемділігін тудырады және мәтіннің құрылымында уақытша орын ауыстырулар мен уақытша көзқарастардың көптігін тудырады. Көркем шығармаларда оқиғалардың нақты бірлізділігі жиі бұзылады, ал уақытты ауыстыру, уақыт тізбегінің бұзылуы үлкен рөл атқарады, бұл шығарманың көпөлшемділігі қасиетіне әсер етеді және автордың мәтінді семантикалық сегменттерге немесе эпизодтарға бөлуіне әсер етуі мүмкін. «Уақытша және кеңістіктік фактілердің дәйекті өзгеруінде негізінен үздіксіз бола отырып, мәтіндік көшірмедегі континум бір мезгілде жеке эпизодтарға бөлінеді.» Бұл эпизодтарды таңдау ең алдымен автордың эстетикалық ниетімен анықталады.

Пифагор, Аристотель, Г. Галилей, И. Кант, Г. Гегель, Ф. Энгельс, П.А. Флоренский, Н.Ф. Федоров, К.Е. Циолковский, В.И. Вернадский ғарыштың көп өлшемділігі туралы айтты. Эйнштейн өзінің еңбектерінде кеңістік пен уақыттың өзара тәуелділігін ғылыми-теориялық негіздеді: реляциялық тұжырымдама математикалық есептеулер арқылы кеңістік пен уақыттың өсіп келе жатқан жылдамдықпен әсерлесетінін дәлелдеді, сондықтан уақыттың қозғалысы объектілердің орналасуы мен қозғалыс кезінде олардың бір-біріне қатынасына байланысты.

Әр жазушы уақыт пен кеңістікті өзіндік жолмен түсіндіреді, автордың дүниетанымын көрсететін өзіндік ерекшеліктеріне ие болады. Нәтижесінде жазушының жасаған көркемдік кеңістігі ерекше және кез-келген басқа көркемдік кеңістік пен уақытқа ұқсамайды. Айтылым мазмұны мен кеңістік пен уақыт арасындағы байланыс, предикативтіліктің лингвистикалық категориясының өзінде берілген, ол сөйлемнің коммуникативті тіл бірлігі ретінде негізгі сипаттамасы болып табылады. Қоршаған әлемнің құбылыстары уақыт пен кеңістікте өмір сүретіндіктен, оларды білдірудің лингвистикалық формасы олардың негізгі қасиетін көрсете алмайды. Тілді қолдана отырып, оның мазмұнының сөйлеу сәтімен уақыттық арақатынасын білдірместен, тұжырымдаманы тұжырымдау мүмкін емес, оны оған сәйкес келеді, оның алдындағы немесе оны ұстану мүмкін емес. Сондықтан, әр жұмыста уақыт пен кеңістік бірлікте болады [2, 132].

Уақыт пен кеңістік категорияларының мағынасы, функциялары, құрылымы Б.М. Бахтин, Д.С. Лихачев, Н.К. Гей, Г.М. Фридендер, А.Я. Гуревич т.б. ғалымдарың еңбектерінде қарастырылады. Осы мәселе З. Қабдолов, З. Ахметов, Ш. Елеуенов, Б. Майтанов, Т. Рахымжанов, Н. Джуанышбеков, А. Темірболат еңбектерінде сөз болады.

1. Реалды уақыт пен кеңістік бізден тыс объективті түрде болып жатқан құбылыстарда, олардың алмасу, орын ауыстыру өзгешеліктеріне қатысты. Адамзаттың ұғымында олар туралы түсініктің болуы да, болмауы да мүмкін. Концептуалдық уақыт пен кеңістік – табиғат, аспан денелері, қоршаған орта туралы біздің заманымызда жинақталған ұғымдар.

Бұл іс жүзінде реалды уақыт пен кеңістіктің санамыздағы үлгісі болып табылады. Бұған әр халықтың өзінше қолданатын ай, күн, календарлары, мүшел, жыл санау, жыл қайыру ерекшеліктерін жатқызуға болады. Перцептуалдық уақыт пен кеңістік ұғымы адамдардың сезім-түйсіктерінің, психологиялық суреттерінің өзгеріп отыруымен төркіндес. Мәселен, көркем шығарманың өз ішінде ғана жүріп отыратын уақыт пен кеңістікке қатысты адамдардың көңіл-күйінің өзгеріп отыруы осының айғағы [3, 39].

Талқылау мен бақылау. Көркем әдебиеттегі көркем уақыт пен кеңістік дегеніміздің өзі қаламгердің дүниетанымы мен эстетикалық ұстанымында берік орын алған айрықша бір суреттің, сәттің, құбылыстың уақыт шаңына көміліп қалмай, аз да болса кідіріске ұшырауы, яғни оқырманға эстетикалық ләззат сыйлауы. Өз ауқымына қаламгердің эстетикалық ізденісін, туындының көркемдік әлемін сыйғызатын көркем уақыт пен көркем кеңістікті жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін проблема – шығармадағы адам концепциясы. Оған деген қаламгердің қарым-қатынасы, авторлық позициясы. Абай Құнанбаев шығармашылығындағы нақты уақыт пен абстрактылы уақытқа, тарихи уақыт пен мифтік уақытқа, сондай-ақ нақты кеңістік пен абстрактілі кеңістікке көңіл бөле отырып, олардың тығыз байланысына, органикалық бірлігіне кешенді түрде зерделеу жүргіземіз.

Әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселе уақыт пен кеңістікке байланысты ерекшеліктер мен жаңашыл үлгілер әлем әдебиетінде де, төл әдебиетімізде де жиі кездесіп жатады.

Осы тұрғыдан алғанда, данышпан ақын Абай поэзиясынан уақыт ұғымын беретін, бейнелейтін әрқилы сөздерді, сөз-концептілерді кездестіреміз. Поэзия шебері уақыт ұғымын түрліше құбылтып, өзінің авторлық концепциясын, идеясын жеткізу үшін қолданады. Мәселен, бәрімізге мектептен бастап белгілі «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» атты өлеңінде уақыт ұғымын беретін, уақыттың концепттік өрісін құрайтын бірнеше образды сөздер бар. «Жасымда» деген сөз арқылы өзінің жастық шағын көрсете отырып, өткен шаққа өкініш білдіреді. «Ер жеткен соң» деген тіркес те адам өмірінің белгілі кезеңін көрсетеді. «Ер жеткен соң түспеді уысыма» деген бейнелі тіркеспен уақыттан жеңілген, ұтылған халін сипаттайды. «Қолымды мезгілінен кеш сермедім» тармағындағы «мезгілінен», «кеш» сөздері де уақыт ұғымының концепттілік өрісін құрайды. Өткен шақты білдіретін осы бір шумақ арқылы ақын өзегін өртеген өкінішін айта отырып, екінші шумақта, оның себебі мен салдарын көрсетеді:

Бұл мақрұм қалмағыма кім жазалы
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім

Дегенмен де, ақын құр өкінумен қалып қалмай, қазіргі уақыттағы, осы шақтағы әрекетін атап өтеді, осылайша, өзінің жіберіп алған уақытын баланы оқыту арқылы қайтарып алғысы келгендей, уақыттан ұтылғысы келмей, нақты шешімі мен мақсатын атап көрсетеді.

Адамның бір қызығы – бала деген
Баламды оқытуды жек көрмедім
Баланы медресеге біл деп бердім
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім [5, 22].

Осылайша, өз өмірінен мысал келтіре отырып, өз өкінішін көрсете отырып, осы арқылы ақын өз жұртын білімділікке, білімге құштарлыққа, зеректікке шақырады. Кез келген ақын үшін алдыңғы буынның олқылығын толтыру - болашақ ұрпақ міндеті. Абай өз өлеңдерінде әлеуметтік және психологиялық уақыттың атрибуттарын дәріптеу мен таңырқау, өкінумен береді. Абай тарихи-әлеуметтік уақытты психологиялық уақытпен тығыз байланыстырады. Өлеңнің соңында ақын адам мен қоршаған орта арасындағы толық келісім жоқтығын айтады. Осылайша, Абай «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінде

осылайша уақыт концептісінің өткен шақ, осы шақ кезіндегі адам өміріндегі білім, ғылым іздеу мақсатымен тығыз байланыстыра отырып көрсетеді.

Ақын «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» өлеңдерінде адам өмірінің жастықтан кейінгі кемелдену кезеңін бейнелейді. Уақыт концептісі бұнда негізінен, «қартайдық» сөзімен беріледі. «Қарт», «қарттық», «қартаю» ұғымдары бұл кезеңнің концепттік өрісін құрайды.

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек.
Ашуың ашыған у, ойыңкермек.
Мұндасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп, болады ермек [5, 23].

Абайдың тағы бір жаңалығы – өз уақытынан асып, болашақ уақытпен сырласуында. Ол эмоционалды әсірелеу тәсілін де ой жігерін жандыру үшін қолданады. Абай сөзінің құдіреті күшті. Бұл өлеңде адамның жасөлшемін ғана емес, психологиялық жағдайын да суреттейді. Ол әр сөзді дөп басып, жетер жеріне, сана түкпіріне жеткізіп айтқан. Өлеңнің екінші шумағында:

Жас қартаймақ, жоқ – тұмақ, туған – өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,

Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек [5, 23], – деп, өмірдің өткіншілігі, уақыттың қайталанбайтындығы туралы айта келіп, өзгермейтін «бір құдай» ғана деген қорытындыға келеді. Адам өмірінің қарттық кезеңін, ақылы толысқан кезеңін сипаттаудан басталған өлең осындай философиялық түйінмен аяқталады. Бұнда уақытқа байланысты көптеген бірліктер концепттік өрісті құрайды: *қартаймақ, тұмақ, өлмек, өткен өмір, қайта келмек, артта қалмақ*. Ақын өткен шақ пен келер шақты шебер қиыстырып, өзінің уақытқа қатысты көзқарасын осылайша сипаттайды. Жалпы, Абайдың шығармашылығында уақыт ұғымына қатысты көптеген образдар бар, олар авторлық идея мен стильге байланысты түрлі мазмұнда көрінеді.

Нәтижелер. Абай Құнанбаев өлеңдеріндегі хронотоп мәселесін зерттеу міндеті ақын поэзиясындағы іс-әрекеттің жай-күйін, сын-сипатын, мезгіл-мекенін, себеп-мақсатын, тарихи кезең шындығын тұтастықта талдауды қажет етеді. Уақыт пен кеңістік категориялары арасындағы байланыстың түрі поэзияда суреттеу арқылы жүзеге асады.

Мақаламызда кеңістік пен уақыттың көркемдік категориялары функционалды-семантикалық біртұтастықта қарастырылып, бұл Абай поэзиясының бейнелі жүйесін осы автордың шығармашылығына сәйкес келетін типологиялық модельдер шеңберінде түсінуге мүмкіндік береді. Ақынның лирикасында кеңістік пен уақыттың көркемдік категориялары ерекше маңызға ие. Себебі, осы категориялардың қызметін анықтау қазақ даласындағы отарлау саясатының салдарын мейлінше айқын ашуға мүмкіндік береді. Нақтырақ айтсақ, уақыт пен кеңістік поэзияда ақынның дүниетанымын, көркемдік әлемін байқатып қана қоймай, ақын өмір сүрген дәуірдің бейнесін көрсетеді.

Абай таптық қанауды, теңсіздікті, тағы басқа да қайшылықтарды түсіне білді. Оны өзінің бойындағы ақындық шабыттың бар күшімен жырлап берді. Бай мен кедейдің арасындағы тұрмыс қайшылығын, дәулет теңсіздігін көрді. Мәселен, жыл мезгілдеріне арналған «Күз», «Қыс», «Жазғытұры», «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай» өлеңдерінде мезгіл ерекшеліктерін бай мен кедей тұрмысымен параллель қойып салыстыра сипаттап береді. Абай жыл мезгілдеріне арналған өлеңдерінде әр мезгілдің өзіндік ерекшелігін, уақыттың бедерін суреттеген. «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай» өлеңінде жарқыраған жаздың беті қайтып, күз бен қыстың тоғысындағы суықтың қазақ даласындағы шаруаға жайсыздығын көркемдікпен суреттей отырып, белгілі бір мезгіл мен мекен аясында

қоғамдық орта ерекшеліктерін анық көрсетеді. Күздің соңы мен қыстың басында байға қызмет етіп жүрген жалшы, кемпір-шалдың суықта тоңып, берекесі кеткен қалыпта суреттелуі ақынның шындық әлем көрінісінен көркемдік сурет жасау шеберлігін аңғартады. Ақын көз алдындағы белгілі бір кеңістік пен мезгіл шегіндегі шындық болмыс негізінде ақын өзінің көркемдік әлемінің көркем суретін жасайды. Болмыстағы мезгіл мен мекен көрінісі өтпелі болса, ақынның көркемдік әлемінде туған сурет өзінің мезгілдік және мекендік табиғатын еш жоғалтпайды, өзгертпейді. Хронотоп категориялары арқылы ақын белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғам дамуының қайшылықтарын, әлеуметтік теңсіздік қырларын өзінің көркемдік әлемінде мәңгілік рухани құндылық деңгейіне көтеріп бейнеледі.

Бұл өлең 1888 жылы жазылған. Жазылған жылының өзі қоғамдағы бай мен кедей жағдайынан ақпарат беріп, уақыт ерекшелігін айқындайды. Осы өлеңнен айқындалған уақыттың белгілері: көшпелі қазақ ауылы, күн суып, қыс басталар тұс, айналысатын кәсібі – мал шаруашылығы. Бай мен кедей жағдайы, жалшының жұпыны өмірі айқын сипатталады. Бай оты жағылған жылы үйде отырса, отыны жоқ, суық үйде тоңып отырған жалшы өмірінің қиыншылықтары байқалады.

Өлеңдегі кеңістік мәселесінің көрінісіне назар аударсақ. Өлеңде «Ықтырмамен күзеуде отырар бай» деген сөйлем бар. Ықтырма – малды желден, бораннан, қардан қорғап тұратын ағаштан, не тастан жасалынған қорғаныш. Қазақтың тұрмыс-тіршілігінде қыстау, көктеу, жайлау, күзеу лексиконы бар. Бұл қоныстарға қазақтар әр мезгілде көшіп-қонып отырған. Сол себептен «көшпелі қазақ» деп аталынған. Ал, аталған өлеңдегі қыстауға жылжымай, күзеуде отырған бай суреттелінеді. Хронотоп: күзеу, киіз үй, киіз үйдің іші, кедей баласының паналайтын орны: ық жағы (жел жоқ жер), үйген жүктің күн жағы. Уақыт пен кеңістік шегінде табиғат суреті мен адамдар қимылы жымдаса бейнеленген.

Абай поэзиясында кеңістік пен уақыт нақты көрінеді, өлеңдерінде жиі айтылатын жол, тау, ауыл, өзен т.б. хронотоптар шартты түрде символикалық болып табылады, өйткені өлең мәтіндегі барлық кеңістіктік-уақыттық бағдарлар жеке адамның да, ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамының да өмір жолының бейнесін жасайды. Әр туындысында кеңістік пен уақыт категорияларын белгілеп, кейіпкерлерінің, жалпы сөз етіп отырған халықтың орналасқан жерін, кеңістігін көрсетуге ұмтылады. Осы кеңістікті өзгертуге ғылым мен білімге ұмтылып, жаңа өмірді қалыптастыруды армандайды.

Қорытынды. Уақыт пен кеңістіктің біздің санамызда бейнеленген қандай үлгісі болса да, олардың өзгешеліктері, өлшем-пішіндері реалды уақыт пен кеңістікке қарап анықталады, барлығы да содан туындайды. Уақыт пен кеңістік жазушының дүниетанымын, дүниені қабылдауын, жазушы стилін қалыптастыруда үлкен роль атқарады, сол арқылы әлемнің жеке-авторлық суретін құру ерекшелігін, көркем шығарманың ішкі заңдылықтарын айқындайды, шығарманың композициялық тірегі болып, көркем образдардың ашылуының ішкі ұйымдастырушысы болады. Уақыт пен кеңістікті зерттеу көркем шығарманың тініне бойлап, оның құрылу спецификасын, жазушының дүние туралы концепциясын айқындауға мүмкіндік береді.

Жазушы өз шығармасында оқиға өтетін белгілі бір кеңістікті жасайды. Ол кеңістіктің ауқымы кеңейіп, оқиғадан да тыс көп дүниелерді қамтуы мүмкін. Авантюралық, саяхаттық немесе фантастикалық, модернистік романдарда оқиға жерден тыс басқа әлемдерде өтуі мүмкін. Сонымен қатар оқиға бір бөлменің ішінде ғана немесе бір күн, бір сағат ішінде өтуі де мүмкін. Кеңістіктің «географиялық орта» ретінде нақты, реалды түрі болады. Мысалы тарихи романдардағы кеңістік, ол ойдан шығарылған, фантастикалық сипатта болуы мүмкін. Сонымен қатар кеңістік пен уақыттың мифтік түрі де бар.

Абайдың шығармашылығында жарқын, шынайы көрініс тапқан құбылыстар ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауы қызметін атқарады. Оның үстіне ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауын түзетін осы құбылыстардың мезгілдік және мекендік кеңістігін нақты көрсетіп, белгілі бір шеңберге салып қалыптау мүмкін емес.

Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық өрісі өмірдің шындық болмысының өткен немесе осы, болмаса келер шағының нақты мекендік кеңістігінің қалыбына сыймайды, бірақ сай болуы ғажап емес. Ақынның көркемдік әлемінің қастерлі құндылығы оның нақты мезгілдік және мекендік межеге сыймас мәңгілік мәнінде.

Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев поэзия тарихында өз заманының жыршысы болып қана қойған жоқ, болашақтың да ақыны болып қалды. Себебі, оның өлеңдерінің идеясы мен көркемдігі әлі де құнды, тіпті мәңгілікке ұласа береді деуге болады. Ақын шығармаларындағы уақыт ұғымы тереңдеп, кеңейіп, концептілік дәрежеге жетеді. Бір өлең немесе бірнеше шығарма аясында уақыт концептісін құрайтын түрлі образдар туындап, осы концептінің өрісін кеңейте береді. Қазақ әдебиетінің даму үрдістерін, жанрлық-стильдік толысу жолдарын ғана емес, әдебиеттанушылар әр дәуірдегі тарихи жағдайда өрбіген құбылыстардың көрінісін әдеби шығармалардан жіті бақылай отырып, мекеншак категориясына назар аудару орынды.

Әдебиеттер

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература 1975. – 235 с.
2. Нирё Л. О значении и композиции произведения // Семиотика и художественное творчество. – М.: Художественная литература, 1977. – 150 с.
3. Федотов О.И. Основы теории литературы: Учебное пособие: Литературное творчество и литературное произведение. – М.: Владос, 2003. – 85 с.
4. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 2016. – 632 б.
5. Майтанов Б. Абай және уақыт тұғырнамасы. Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №1. – 79-83 бб.
6. Зобов А., Мостепаненко А. О типологии пространственно-временных отношений в сфере искусства // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л.: Наука, 1974. – 11 с.

Л. МУСАЛЫ

КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Б. ДАУТОВА

КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТ «ВРЕМЯ» И ЕГО ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Аннотация. В статье рассматриваются концепты времени в стихотворениях Абая Кунанбаева и его художественная функция. Проблемы художественного времени и пространства, являющиеся одной из самых актуальных проблем литературной критики, часто встречаются как в мировой литературе, так и в национальной литературе. В поэзии гениального поэта Абая Кунанбаева часто встречаются различные слова и понятия, передающие понятие времени, они воспринимаются как концепты. Через концепты времени раскрываются идея автора, состояние его души, передаются функциональные и смысловые особенности исторического хронотопа.

Анализируются художественные особенности хронотопа, отраженные в лирике поэта, а главное, анализируются концепты, дающие понятие времени. Это позволяет глубже и полнее понять литературное произведение, авторскую идею, сюжет, смысл и содержание посредством анализа определенных категорий. Концепты времени и их художественная функция анализируются на примере стихотворений Абая Кунанбаева «Состарились, думали о печали, потеряли сон», который отражает период зрелости человеческой жизни. Слова «старость», «старый», «старение» и другие в стихотворении образуют концептуальное поле этого понятия. Авторы анализируют смысловую и стилистическую функцию этих слов в

контексте этого стихотворения.

Ключевые слова: хронотоп, поэзия, лирика, время, пространство, концепция, исторический период.

L. MUSSALY

KazNU named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,

B. DAUTOVA

KazNU named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,

THE CONCEPT «TIME» AND ITS ARTISTIC FUNCTION IN THE WORKS OF ABAY KUNANBAEV

Abstract.. The article examines the concepts of time in the poems of Abai Kunanbayev and its artistic function. The problems of artistic time and space, which are one of the most pressing problems of literary criticism, are often encountered both in world literature and in national literature. In the poetry of the genius poet Abai Kunanbayev, various words and concepts are often found that convey the concept of time, they are perceived as concepts. Through the concepts of time, the author's idea, the state of his soul are revealed, the functional and semantic features of the historical chronotope are conveyed.

The artistic features of the chronotope, reflected in the poet's lyrics, are analyzed, and most importantly, the concepts that give the concept of time are analyzed. This allows a deeper and fuller understanding of a literary work, author's idea, plot, meaning and content through the analysis of certain categories. The concepts of time and their artistic function are analyzed using the example of Abai Kunanbayev's poems "Where old, thought about sadness, lost sleep", which reflects the period of maturity of human life. The words "old age", "old", "aging" and others in the poem form the conceptual field of this concept. The authors analyze the semantic and stylistic function of these words in the context of this poem.

Key words: chronotope, poetry, lyrics, time, space, concept, historical period.

References

1. Bakhtin M. *Voprosyliteratury i estetiki*. – M.: 1975. – S. 235
2. Niro L. *O znachenii kompozitsii proizvedeniya // Semiotika i khudozhestvennoye tvorchestvo*. – M., 1977. – S. 150.
3. Fedotov O.I. *Osnovy teorii literatury: Uchebnoyeposobiye: V 2 ch. – CH.1: Literaturnoye tvorchestvo i literaturnoye proizvedeniye*. – M.: Vados, 2003. – S. 85.
4. Abay. *Yekitomdyk, shyğarmalarzhinağy*. Almaty: Zhazushy, 2016. – 632 b.
5. Maytanov B. *Abayzhәneuak, yt tǵyrynasy. Abay instituty nıñ khabarshysy*. – 2010. – №1. – 79-83 bb.
6. Zobov A., Mostepanenko A. *O tipologii prostranstvenno-vremennykh otnoşeniy v sfere iskusstva // Ritm, prostranstvo i vremya v literature i iskusstve*. – L.: Nauka, 1974. – S. 11

Авторлар жайлы мәлімет:

Мұсалы Ләйлә – ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры м.а., Алматы, Қазақстан.

Мұсалы Лайла – к.ф.н., и.о. профессора КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Mussaly Laila – candidate of philological sciences, acting Professor KazNU named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Даутова Бибігүл – филология магистрі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың докторанты, Алматы, Қазақстан.

Даутова Бибигул – магистр филологии, докторант КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Dautova Bibigul – Doctoral student of the Department Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Техникалық редактор: **М. Аманғазықызы**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
– 2021. – 4. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 78 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.